

22694

ART DE L'ALTA EDAT MITJANA

1994-95

Professora: Anna Orriols

ART DE L'ALTA EDAT MITJANA

Anna Orriols i Alsina
Curs 1994-1995

PROGRAMA

- 0.- Plantejament de l'assignatura. Comentari del programa i bibliografia. Delimitació dels temes.
- 1.- L'Europa de les invasions. Introducció històrica. Baix imperi i alta Edat Mitjana.- Cultura romana i món germànic. L'art medieval. Falsos mites.
- 2.- Península ibèrica. Epoca visigoda. Introducció històrica. Problemes de definició. Delimitació.- Els primers temps. Inèrcia paleocristiana. Arquitectura. Sarcòfags.- Sant Isidor de Sevilla.- 589-711. Arquitectura i escultura.- 589-711. Orfebreria i altres arts. El "problema de la miniatura".
- 3.- La Gàl.lia fins el segle VIII. Art merovingi. Introducció històrica.- L'arquitectura. Baptisteri de Poitiers. Criptes. Jouarre.- Escultura. Sarcòfags. Hipogeu de les Dunes.- Miniatura.- Altres arts.
- 4.- Itàlia fins el 800. Introducció històrica.- Ravenna: pervivència clàssica, ostrogots i bizantins.- Longobards. Monza, Pavia. Relleus. Orfebreria.- Roma: herència clàssica, herència paleocristiana i incidència de l'orient cristià. Santa Maria Antiqua.- Altres conjunts de pintura i mosaic.- Miniatura. Nord d'Itàlia: Evangelis de Sant Agustí. Pentateuc de Tours?.- Altres arts.
- 5.- Les Illes Britàniques(I). Marc històric. Els monjos irlandesos. Les fundacions monàstiques; relacions entre el continent i les Illes. Miniatura: evangeliaris. Problemàtica.- La tradició decorativa cèltica i germànica. Orfebreria.- Escultura: les creus altes d'Irlanda i Northumbria.
- 6.- L'art carolingi (I). Marc històric. Imperi i església. Reforma litúrgica. La *renovatio*, ideari. La cort de Carlemany: Eginard, Alcuí.- Arquitectura. El monestir i el palau. Pòrtic de Lorsch; *Roma renovata*: el conjunt palatí d'Aachen.- Westwerk: origen i funció.- Criptes.
- 7.- L'art carolingi (II). Arts figuratives. Temàtica religiosa i imperial.- Unificació litúrgica. Miniatura. Escoles de cort. Reims, Tours i altres *scriptoria* monàstics.- Pintura i mosaic. La zona alpina. Múnster, Mals. Eborària.- Orfebreria.- Escultura.
- 8.- Itàlia, 800-1000.- De la fi del domini longobard a l'any mil: papat, carolingis i otònides. Mosaics i pintura mural: Roma, Castelseprio.- Milà.- Estuc: S. Ambrogio de Milà; Cividale del Friuli?.- Miniatura. Nord d'Itàlia. Sud d'Itàlia: grecs i llatins.- Altres arts.-
- 9.- Illes britàniques (II).- Marc històric.- Arquitectura. Els precedents. El temple. La torre.- Escultura.- Miniatura. Influència carolíngia. Escoles de Canterbury Winchester; *linear drawing* i *high Winchester Style*.- Eborària.- L'art fins la conquesta normanda.
- 10.- Península Ibèrica. Art asturià.- Introducció.- *Ordo gothorum*, la referència visigòtica.- El "rei monjo"; Alfons II. Oviedo; Santullano, pintures murals. Ramir I. El conjunt del Naranco, arquitectura i escultura. Santa Cristina de Lena.- Alfons III. Repoblació. Valdediós.- Vinculació amb l'art carolingi?. Orfebreria.
- 11.- Península Ibèrica. Segle X.- Marc històric; precisions terminològiques. Mossàrab i repoblació.- Art mossàrab. Miniatura; bíblia Hispalense.- Art de repoblació. Arquitectura: Galícia, Lleó i Castella. Nucli navarro-aragonès.- Miniatura. León: l'Antifoner i les bíblies.- Els Beatus.- Eborària i

orfebreria.

12.- L'art otònida. - El Sacre Imperi romano-germànic. Els otons. Estat i església. Relació amb Bizanci. Pre-romànic i romànic.- Arquitectura. L'herència carolíngia. Evolució de la Westwerk.- Els prínceps eclesiàstics com a promotors artístics: Bernward de Hildesheim.- Pintura mural: Reichenau-Oberzell.- Miniatura. Nous *scriptoria*: illa de Reichenau, Trèveris i el Mestre del *Registrum Gregorii*. Evangeliari d'Otò III. Centres no imperials: Colònia i Ratisbona.- Eborària i orfebreria.

13.- L'Any Mil. - Els terrors de l'any mil. Mites i realitat. Raoul Glaber. Del pre-romànic al romànic. La Llombardia i la gestació del "primer romànic". Borgonya: Cluny II. Difusió de models.

14.- La Marca Hispànica. - Marc històric.- Problemàtica de definició de l'art.- Arquitectura. Diversos corrents. El conjunt de Terrassa.- Escultura. Capitells.- Pintura. Pedret, Terrassa.- A les proximitats de l'any mil. Relació amb Cluny. Sant Miquel de Cuixà. L'arquitectura del X. Entre pre-romànic i romànic.

BIBLIOGRAFIA

Introducció i de caràcter general.

Obres complementàries.

- ABERG, N.: The Occident and the Orient in the Art of the Seventh Century.
I.- The British Isles, Stockholm 1943.
II.- Lombard Italy, Stockholm 1945.
III.- The Merovingian Empire, Stockholm 1947.
- AUERBACH, E.: El lenguaje literario y público en la Baja Latinidad y en la Edad Media, Barcelona 1969.
- BANGO TORVISO, I., El prerrománico en Europa. De Carlomagno a los otones, Historia 16 ("Historia del Arte" 17), Madrid 1989.
- BECKWITH, J., Early Christian and Byzantine Art, Penguin Books (The Pelican History of Art) London 1988 [1970].
- BECKWITH, J. El primer arte medieval, Hermes, México 1965 [ed. or. anglesa Thames & Hudson, London 1964 i 1989]
- BIANCHI BANDINELLI, R., Del Helenismo a la Edad Media, Akal, Madrid 1981.
- CAGIANO DE AZEVEDO, M.: L'eredità dell'antico nell'alto medioevo, "Settimane..." IX, Spoleto 1962; 449-476.
- CHÉLINI, J., L'aube du Moyen Âge. Naissance de la chrétienté occidentale. La vie religieuse des laïcs dans l'Europe carolingienne (750-900), Picard, Paris 1991.
- CURTIUS, E.R.: Literatura Europea y Edad Media Latina, F.C.E., México 1984 [1a. ed. en alemany, 1948]
- DURLIAT, M.: Des barbares a l'an mil, Mazenod, Paris 1985.
- GRABAR, A. i NORDENFALK, K.: Le Haut Moyen Age. De la fin de l'époque romaine au XIe siècle, Skira ("Les grands siècles de la peinture"), Genève 1957 [la part dedicada a la miniatura, de Nordenfalk, reeditada per Skira, Genève 1988].
- GRABAR, A.: Le tiers monde de l'Antiquité à l'école de l'art classique et son rôle dans la formation de l'art du Moyen Age, a "Revue de l'art" (Paris), 18 (1972); 9-26. [reeditat a L'art paléochrétien et l'art byzantin. Recueil d'études 1967-1977, Variorum Reprints, London 1979.]
- GRABAR, A.: Plotin et les origines de l'esthétique médiévale, a "Cahiers Archéologiques" (Paris), 1 (1945); 15-34. Reeditat amb d'altres estudis de l'autor a Les origines de l'esthétique médiévale, Macula, Paris 1992.

- GRABAR, A.: L'art du moyen âge en Occident. Influences byzantines et orientales, Variorum Reprints, London 1980.
- HASELOFF, G.: I principi mediterranei dell'arte barbarica, a "Settimane..." IX, Spoleto 1962, pp. 477-496.
- HEITZ, C., La France pre-romane. Archéologie et Architecture religieuse du Haut Moyen Age du IV siècle à l'an Mille, Errance, Paris 1987.
- HOLMQVIST, W.: Europa barbarica, a Enciclopedia Universale dell'Arte, Roma-Venezia 1961; vol. V, pp. 180-211.
- HUBERT, J.: L'art pré-roman, Van Oest, Paris 1938.
- HUBERT, J.: Les relations artistiques entre les diverses parties de l'ancien empire romain pendant le Haut Moyen Age, a "Settimane..." XI, Spoleto 1964; pp. 457-478.
- HUBERT, J.; PORCHER, J. i VOLBACH, W.: La Europa de las invasiones, Aguilar ("El universo de las formas"), Madrid 1968.
- KITZINGER, E.: Early Medieval Art in the British Museum & British Library, Br. Mus. Publ., London 1983 [1a. ed. 1940]
- KRAUTHEIMER, R., Introduction à une "iconographie de l'architecture médiévale", Féraud Monfort, Paris 1993 [ed. or. anglesa, 1942]
- RIEGL, A.: Industria artistica tardoromana, Sansoni, Firenze 1981 [també com a Arte tardoromana, Einaudi, Torino 1968] [ed. or. alemanya: Spätromische Kunstindustrie, Wien 1927.]
- SCHLOSSER, J.: El arte de la Edad Media, Gustavo Gili, Barcelona 1981 [ed. or. alemanya: Die Kunst des Mittelalters, Berlin 1927.]
- SESTAN, E.: Tardo Antico e Alto Medievale. Difficoltà di una periodizzazione, "Settimane..." IX, Spoleto 1962; 15-37
- YARZA LUACES, J. et altri, Arte Medieval I. Alta Edad Media y Bizancio ("Fuentes y Documentos Para la Historia del Arte" II), Gustavo Gili, Barcelona 1982.

- Els diversos volums d'actes de les "Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo" celebrades anualment a Spoleto (Umbria) d'ençà del 1953.

Península ibèrica. General.

- The Art of Medieval Spain, A.D. 500-1200, The Metropolitan Museum of Art / Harry Abrams, New York 1993.
- YARZA LUACES, J.: Arte y arquitectura en España, 500-1250, Cátedra, Madrid 1979 [posteriors edicions].
- FONTAINE, J.: El prerrománico, Encuentro, Madrid 1978 (2a. ed.) [ed. or. francesa: L'art préroman hispanique, Zodiaque, La Pierre-qui-vire 1973.
- BANGO TORVISO, I.G.: Alta edad media. De la tradición hispanogoda al románico, Sílex ("Introducción al arte español"), Madrid 1989.
- DÍAZ Y DÍAZ, M.C.: De Isidoro al siglo XI. Ocho estudios sobre la vida literaria peninsular, El Albir, Barcelona 1976.
- RODRÍGUEZ DE CEBALLOS, P.: El reflejo de la liturgia visigótico-mozárabe en el arte español de los siglos VII al X, Comillas 1965.
- Archeologia e Arte nella Spagna tardoromana, visigota e mozarabica, "XXXIV Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina", Ravenna 1987.
- NÚÑEZ RODRIGUEZ, M.: Arquitectura prerrománica, Colexio de Arquitectos de Galicia ("Hª da Arquitectura Galega"), s.l. 1978.
- DODDS, J.D., Architecture and Ideology in Early Medieval Spain, The Pennsylvania State University Press, University Park - London 1989.
- BANGO TORVISO, I.G., Los reyes y el arte durante la Alta Edad Media: Leovigildo y Alfonso II y el arte oficial, "Ephialte" III (1992), 19-32.

Península Ibèrica. Epoca visigòtica.

- SCHLUNK, H.: Arte visigodo, Ed. Plus Ultra ("Ars Hispaniae", II, 1a part), Madrid 1947.
- PALOL I SALELLAS, P. de: Arte hispànic de la època visigoda, Polígrafa, Barcelona 1968.
- PUERTAS TRICAS, R.: Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios, Ministerio de Cultura, Madrid 1975.
- PALOL, P. de: Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI, Inst. Enrique Flórez del CSIC, Madrid-Valladolid 1967.
- PALOL, P. de: Esencia del arte hispànic de època visigoda: romanismo y germanismo, a "III Settimane...", Spoleto 1956, pp.
- PALOL, P. de: Arqueología cristiana hispànica de tiempos romanos y visigodos. Ensayo de síntesis monumental y bibliográfico, "Rivista di Archeologia Cristiana" (Roma), XLIII (1967); 177-232.
- CAAMAÑO, J.: En torno al concepto isidoriano de "venustas", "Santa Cruz", 1967; pp. 3-8.
- SCHLUNK, H.: Relaciones entre la Península Ibèrica y Bizancio durante la època visigoda, "Archivo Español de Arqueología", XVIII (1945); 177-204.
- SCHLUNK, H.: Observaciones en torno al problema de la miniatura visigoda, "Archivo Español de Arte", XVIII, nº 71 (1945); 241-265.
- SCHLUNK, H.: Estudios iconogràficos en la iglesia de san Pedro de la Nave, "Archivo Español de Arte" XLIII, nº 171 (1970); 245-267 + làms. I-VIII.
- SCHLUNK, H.: La iglesia de S. Gíao, cerca de Nazaré. Contribución al estudio de la influencia de la liturgia en la arquitectura de las iglesias prerrománicas de la Península Ibèrica, a: Actas del II Congreso Nacional de Arqueología, Coimbra 1971; 509-528 + làms. I-XXVII.
- FONTAINE, J.: Iconographie et spiritualité dans la sculpture chrétienne d'Espagne du IV au VII siècle, "Revue d'Histoire de la Spiritualité", 50 (1974); 285-318.
- PALOL, P. de: La basílica de san Juan de Baños, Dep. de Cultura de la Diputación provincial de Palencia, Institución Tello Téllez de Meneses, s.l. 1988.
- ANDRÉS ORDAX, S. i ABÁSULO ÁLVAREZ, J.: La ermita de santa María. Quintanilla de las Viñas, Burgos 1982.
- CABALLERO ZOREDA, L.: La iglesia y el monasterio visigodo de santa María de Melque (Toledo), Madrid 1980.
- RIPOLL LÓPEZ, G.: Arquitectura visigòtica, Historia 16 ("Cuadernos de Arte Español" 99), Madrid 1993.

Península Ibèrica. Asturià. Mossàrab. Repoblació.

- SCHLUNK, H.: Arte asturiano, Plus Ultra ("Ars Hispaniae" II, 2a part), Madrid 1947.
- PITA ANDRADE, J.M.: Arte asturiano, Madrid 1963.
- BONET CORREA, A.: Arte prerromànic asturiano, Polígrafa, Barcelona 1967.
- NIETO ALCAIDE, V.: Arte prerromànic asturiano, Salinas 1989.
- YARZA LUACES, J.: Arte asturiano. Arte mozàrabe, Univ. de Extremadura, s.l., 1985.
- Symposium sobre cultura asturiana de la Alta Edad Media. XII centenario de la fundación de Oviedo. Comunicaciones presentadas, [Oviedo, setembre 1961], Oviedo 1967.
- BANGO TORVISO, I.G.: L'"Ordo Gothorum" et sa survivance dans l'Espagne du Haut Moyen Age, "Revue de l'art", 1985; pp. 9-20.
- BANGO TORVISO, I.G.: El neovisigotismo artístico de los siglos IX y X. La

- restauración de ciudades y templos, "Revista de Ideas Estéticas", 1979; 319-338.
- DYGGVE, E.: Le type architectural de la Camara Santa d'Oviedo et l'architecture asturienne, "Cahiers Archéologiques" (Paris), VI (1952); 125-133.
- MARÍN, F., GIL LÓPEZ, J., San Julián de los Prados o el discurso de las dos ciudades, Oviedo 1989.
- DODDS, J.: Las pinturas de S. Julián de los Prados. Arte, diplomacia y herejía, "Goya" (Madrid), 191 (1986); 258-263.
- BERENQUER, M.: Puntualizaciones sobre los edificios ramirenses del Naranco, "Anuario de Estudios Medievales" (Barcelona), 8 (1972-1973); 395-403.
- SCHLUNK, H. i BERENQUER, M.: La pintura mural asturiana de los siglos IX y X, Madrid 1957.
- VÁZQUEZ DE PARGA, L.: La peinture murale dans le royaume asturien au IX siècle, "Cahiers de Civilisation Médiévale" (Poitiers), I (1958); 200-201.
- HUBERT, J.: Le décor du palais de Naranco et l'art de l'Europe barbare, a: Symposium..., pp. 151-160.
- GIL LÓPEZ, J. i MARÍN, F.A.: Santa María del Naranco. San Miguel de Lillo, Oviedo [1988].
- CUADRADO SÁNCHEZ, M., Arquitectura palatina del Naranco, Historia 16 ("Cuadernos de Arte Español" 55), Madrid 1992.
- ÁLVAREZ MARTÍNEZ, M.S.: Santa Cristina de Lena, Oviedo [1988].
- SCHLUNK, H.: El arte asturiano en torno al 800, a Actas del Simposio para el estudio de los códices del "Comentario al Apocalipsis" de Beato de Liébana, vol. 2, Madrid 1980, pp. 136-162.

- SCHLUNK, H.: The Crosses of Oviedo. A Contribution to the Jewelry in Northern Spain in the Ninth Century, "The Art Bulletin" (NY), XXXII/2 (1950); 91-114.
- SCHLUNK, H., Las cruces de Oviedo. El culto de la Vera Cruz en el reino asturiano, Oviedo 1985.
- MANZANARES, J.: Las joyas de la Cámara Santa de Oviedo, Oviedo 1972.

- Els diversos volums del "Boletín del Instituto de Estudios Asturianos" (B.I.D.E.A.)

- GÓMEZ MORENO, M.: Iglesias mozárabes. Arte español de los siglos IX-XI, 2 vols., Madrid 1919 [reimpr. Granada 1975].
- GÓMEZ MORENO, M.: Arte mozárabe, Plus Ultra ("Ars Hispaniae" III), Madrid 1951.
- FERNÁNDEZ ARENAS, J.: Arquitectura mozárabe, Polígrafa, Barcelona 1972.
- BANGO TORVISO, I.G.: Arquitectura de la décima centuria: ¿Repoblación o mozárabe?, "Goya" (Madrid), 1974; pp. 68-75.
- BANGO TORVISO, I.G., El arte mozárabe, Historia 16 ("Cuadernos de Arte Español" 2), Madrid 1991.
- FONTAINE, J.: El arte mozárabe, Encuentro, Madrid 1978 [ed. or. francesa: L'art préroman hispanique, 2. L'art mozarabe, Zodiaque, Ste. Marie de la Pierre-qui-vire 1977].
- ABAD CASTRO, C., Arquitectura de repoblación en el valle del Duero, Historia 16 ("Cuadernos de Arte Español" 13), Madrid 1991.

- WILLIAMS, J.: Early Spanish Manuscript Illumination, G. Braziller, NY-London 1977 [trad. espanyola a ed. Casariego, Madrid].
- MENTRÉ, M.: La miniatura en León y Castilla en la Alta Edad Media, León 1976.
- MENTRÉ, M.: La peinture mozarabe, Presses de L'Univ. de Paris-Sorbonne, Paris 1984.
- WILLIAMS, J.: The Moralia in Job of 945: Some Iconographic Sources, "Arch. Español de Arqueol.", 1972-1974; pp. 223-251.
- NEUSS, W.: Die Apokalypse des Heiliges Johannes in den Altspanischen und Altchristlichen Bibel-Illustration, 2 vols. Münster 1931.
- YARZA LUACES, J.: Las miniaturas del Antifonario de León, "Bol. del Seminario de Arte y Arqueol. de la Univ. de Valladolid", XLII (1976); pp. 185-210.
- SILVA Y VERÁSTEGUI, S. de: Iconografía del siglo X en el reino de Pamplona-Nájera, Institución Príncipe de Viana de la Dip. Foral de Navarra / Instituto de Estudios Riojanos, Pamplona 1984.
- MUNDÓ, A. i SÁNCHEZ MARIANA, M.: El comentario de Beato al Apocalipsis. Catálogo de los códices, Biblioteca Nacional, Madrid 1976.
- VVAA.: Simposio para el estudio de los códices del "Comentario al Apocalipsis" de Beato de Liébana, [Madrid, 1976], 3 vols., Centro de Estudios de Bibliografía y Bibliofilia, Madrid 1978 (vol. I)-1980 (vols. II i III).
- YARZA LUACES, J.: Las bestias apocalípticas en la miniatura de los Beatos, "Traza y Baza" (P. de Mallorca) 4 (1974), pp. 51-75 [ara recollit a Formas artísticas de lo imaginario, Anthropos, Barcelona 1987].
- KLEIN, P.: Der ältere Beatus-Kodex Vit. 14-1 der Biblioteca Nacional zu Madrid. Studien zur Beatus-Illustration und der spanischen Buchmalerei des 10. Jahrhunderts, Hildesheim 1976.
- NORDSTRÖM, C.-O.: Text and Myth in Some Beatus Miniatures, "Cahiers Archéologiques" XXV (1976), pp. 7-37 i XXVI (1977), pp. 117-136.
- Los Beatos. Catàleg de l'exposició. Juny-set. 1986, Biblioteca Nacional, Madrid 1986.
- SILVA Y VERÁSTEGUI, S. de Los Beatos, Historia 16 ("Cuadernos de Arte Español" 100), Madrid 1993.
- WILLIAMS, J. i SHAILOR, B.A., A Spanish Apocalypse. The Morgan Beatus Manuscript, G. Braziller, NY 1991. Ed. espanyola: El Beato de San Miguel de Escalada, Casariego, Madrid 1991.
- WILLIAMS, J., The Illustrated Beatus: A Corpus of the Illustrations in the Commentary on the Apocalypse, 5 vols. Harvey Miller, London, 1994 [vols. I i II]

Gàl·lia pre-carolíngia. Art merovingi.

- SALIN, É.: La civilisation mérovingienne. D'après les sépultures, les textes et le laboratoire.- 3 vols. Reedició: Picard, Paris 1973.
- HEITZ, C.: L'Hypogée des Dunes de Poitiers, "Colóquio" (Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa), 18 (1974); pp. 5-9.
- GRABAR, A.: Récherches sur les sculptures de l'Hypogée des Dunes, à Poitiers, et de la crypte de Saint-Paul de Jouarre, a: L'art du Moyen Age en Occident, op. cit., pp. 3-43.
- "Cahiers Archéologiques", núm. 35 (1987); diversos articles.

Itàlia

- GRABAR, A.: La Edad de Oro de Justiniano.- Aguilar ("El Universo de las formas"), Madrid 1966.

- SIMSON, O.G. von, Sacred Fortress; Byzantine Art and Statecraft in Ravenna, Princeton 1987.
- SCHAPIRO, M.: Las escenas de José en el trono de Maximiano de Rávena, article reeditat a M. SCHAPIRO, Estudios sobre el arte de la Antigüedad tardía, el Cristianismo primitivo y la Edad Media, Alianza ("A. Universidad" 59), Madrid 1987; pp. 40-51.
- CECCHELLI, C.: Modi orientali e occidentali nell'arte del secolo VII in Italia, a "V Settimane...", Spoleto 1958, vol. I; pp. 371-441.
- FRANCOVICH, G. de: Problemi della pittura e della scultura preromanica, a "II Settimane...", Spoleto 1955; pp. 355-519.
- GRABAR, A.: Essai sur l'art des longobards en Italie, reeditat a L'art du Moyen Age en Occident, op. cit., pp.
- ROMANINI, A.M., Questioni longobarde, "Storia dell'arte" 38/40 (1980), pp. 55-63.
- NORDHAGEN, Per Jonas, Santa Maria Antiqua Revisited, "Arte Medievale" 1 (1983), pp. 49 ss.
- SANSTERRE, J.-M.: A propos de la signification politico religieuse de certains fresques de Jean VII à Sainte-Marie Antique, "Byzantion", c. 57 núm. 2 (1987) pp. 434-440.
- SCHAPIRO, M.: dins dels Estudios sobre el arte..., op. cit., dos articles sobre Castelseprio.
- GRABAR, A.: À propos de la date des fresques de Castelseprio, "Cahiers Archéologiques" XVIII (1968); pp 108-110.
- GRABAR, A.: L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Age, Paris 1968, recull d'estudis entre els quals alguns sobre Castelseprio.
- Roma e l'età carolingia. Atti delle Giornate di Studio..., Istituto di Storia dell'arte dell'Università di Roma, 1976.
- KRAUTHEIMER, R., Rome, profile of a City, 312-1308, Princeton, NJ, 1980 [ed. italiana, Roma, profilo di una città, Torino
- Il millennio ambrosiano. Milano, una capitale da Ambrogio ai Carolingi, a cura di Carlo Bertelli, Electa, Milano 1987.
- I longobardi, Catàleg de l'Exposició.
- MAGNI, M., Cryptes du Haut Moyen Age en Italie: problèmes de typologie du IXe siècle jusqu'au début du XIe siècle, "Cahiers Archéologiques" 28 (1979), pp. 41 ss.

- Els diversos "Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina", publicats anualment a Ravenna per Istituto di Antichità Ravennate e Bizantine, d'ençà del 1963.

Illes Britàniques

- HENRY, F.: L'art irlandais, 3 vols., Zodiaque, Ste. Marie de la Pierre-qui-vire 1963-64.
- VVAA, Anglo-sassoni e irlandesi. Centri e tradizioni, a "Enciclopedia Universale dell'arte", vol. I, Roma-Venezia 1961 (reimpr. posterior).
- WILSON, D.M., Anglo-saxon art. From the seventh Century to the Norman Conquest, Thames and Hudson, London 1984.
- HENDERSON, G.: From Durrow to Kells. The Insular Gospel Books 650-800, Thames and Hudson, London 1987.
- SCHAPIRO, M.: Estudios sobre el arte de la Antigüedad tardía, el Cristianismo primitivo y la Edad Media, op. cit, inclou diversos estudis sobre l'art de l'alta edat mitjana a les Illes.
- ALEXANDER, J.J.G.: Insular Manuscripts 6th to the 9th Century ("A Survey of

- Manuscripts Illuminated in the British Isles" I), Harvey Miller, London 1978.
- TEMPLE, E.: Anglo-saxon Manuscripts 900-1066 ("A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles" II), Harvey Miller, London 1976.
- BROWN, M.P., Anglo-Saxon Manuscripts, British Library, London 1991.
- BECKWITH, J.: Ivory Carvings in Early Medieval England, Harvey Miller, London 1972.
- BACKHOUSE, J., TURNER, D.H., WEBSTER, L. (eds.): The Golden Age of Anglo-Saxon Art, Exposició. British Museum, London 1984.
- WERNER, M., On the Origin of the Form of the Irish High Cross, "Gesta" XXIX/1 (1990), pp. 98-110.

Art carolingi.

- HUBERT, J.; PORCHER, J.; VOLBACH, W., El imperio carolingio, Aguilar ("El Universo de las Formas"), Madrid 1968.
- BRAUNFELS, W., La civilización carolingia, Madrid 1968.
- BOUSSARD, J., La civilización carolingia, Guadarrama ("Bibl. para el hombre actual" 32), Madrid 1968.
- PANOFSKY, E., Renacimiento y renacimientos en el arte occidental, Alianza, Madrid 1975 [diverses reimpressions posteriors. Ed. or. 1960]; pp. 84-100.
- HINKS, B., Carolingian Art, London 1962 (2a. ed.; 1a., 1935).
- Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben (obra col·lectiva ed. en motiu de l'exposició sobre Carlemany a Aachen), 5 vols., Düsseldorf 1965-1968. Hi ha catàleg de l'exposició, ed. L. Schwann, Düsseldorf 1965 [ed. francesa: Charlemagne. Oeuvre, rayonnement et survivances, ed. W. Braunfels, Aix-la-Chapelle 1965.]
- Charlemagne et la renaissance carolingienne, Paris 1978.
- L'art et la société carolingienne, Actes des XXIIIes Journées Romanes de Cuxa, 1991, "Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa" XXIII (1992).
- KRAUTHEIMER, R., The Carolingian Revival of Early Christian Architecture, "The Art Bull." XXIV (1942); 1-31.
- CONANT, K.J., Arquitectura carolingia y románica, Cátedra, Madrid 1982 [1a. ed. or. 1954].
- HEITZ, C., Recherches sur les rapports entre Architecture et liturgie à l'époque carolingienne, Paris 1963.
- HEITZ, C., Nouvelles interpretations de l'art carolingien, "Revue de l'art" (1968-69).
- HEITZ, C., Architecture et liturgie processionnelle à l'époque préromane, "Revue de l'art" 24 (1974), pp. 30-47.
- HEITZ, C., L'architecture religieuse carolingienne. Les formes et leurs fonctions, Picard, Paris 1980.
- HORN, W. i BORN, E., The Plan of St. Gall. A Study of the Architecture, Economy and Life in a Paradigmatic Carolingian Monastery, 3 vols., Berkeley-Los Angeles-London 1979.
- PRICE, L., The Plan of St. Gall in Brief, California U.P. 1982.
- NEES, L., The Plan of St. Gall and the Theory of the Program of Carolingian Art, "Gesta" XXV/1 (1986); pp.1-8.
- MÜTHERICH, F. i GAEHDE, J., Carolingian Painting, G. Braziller, NY 1976 [n'existeixen traduccions francesa i alemanya].
- BOINET, A., La miniature carolingienne, Paris 1913.
- GOLDSCHMIDT, A., Die Deutsche Buchmalerei I.- Die karolingische Buchmalerei, Pantheon ed., Firenze-München 1928.

- KOEHLER, W., Die karolingische Miniaturen, diversos volums (el darrer amb F. MÜTHERICH), Berlin 1930-1982.
- KESSLER, H.L., The Illustrated Bibles From Tours, Princeton 1977.
- KESSLER, H.L., Hic Homo formatur: The Genesis Frontispieces of the Carolingian Bibles, "The Art Bull." LIII (1971) pp. 143-160.
- DUFRENNE, S., Le monde animé du Psautier d'Utrecht, a Enluminure carolingienne et romane, "Les Dossiers de l'Archéologie" 14 (1976), pp. 47-53.
- DUFRENNE, S., Les Illustrations du Psautier d'Utrecht. Problèmes des sources et de l'apport carolingien, Strasbourg 19 [també Paris s.d. [1978]]
- CALKINS, R.G., Liturgical Sequence and Decorative Crescendo in the Drogo Sacramentary, "Gesta" XXV/1 (1986); pp.17-24.
- GAEHDE, J.E., The Bible of San Paolo fuori le mura in Rome: its date and its relation to Charles the Bald, "Gesta" V (1966); pp. 9-21.
- VANDERSALL, A., The Relationship of Sculptors and Painters in the Court School of Charles the Bald, "Gesta" XV (1976); pp. 201-210.
- GOLDSCHMIDT, A., Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sächsischen Kaiser, Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, 4 vols., Berlin, 1914-1926.
- VOLBACH, W.F., Les ivoires sculptés de l'époque carolingienne au XII siècle. "Cahiers de Civilisation Médiévale" I (1958); pp. 17-26.
- SCHWARTZ, J., Quelques sources antiques d'ivoires carolingiens, "Cahiers Archéologiques" XI (1960); pp. 145-162.

Art otònida. Art de l'entorn de l'any 1000.

- FOCILLON, H., El año mil, Alianza ("L.B." 28), Madrid, vv. eds. [ed. or. francesa 1952].
- DUBY, G., L'An Mil, Gallimard-Julliard, Paris 1967.
- GRODECKI, L.; MÜTHERICH, F.; TARALON, J.; WORMALD, F., El siglo del año mil, Aguilar ("El Universo de las Formas"), Madrid 1973.
- BARRAL I ALTET, X. (dir.), Le paysage monumental de la France autour de l'an Mil, Picard, Paris 1987.
- BARRAL I ALTET, X., Le paysage architectural de l'an mil, a La France de l'an Mil (dir. per R. DELORT), Édns. du Seuil, Paris 1990.

- GRODECKI, L., L'architecture ottonienne. Au seuil de l'art roman, Paris 1958.
- MAYR-HARTING, Henry, Ottonian Book Illumination. An Historical Study, 2 vols., Harvey Miller, London 1991.
- LÓPEZ SERRANO, M., El Códice Áureo. Los cuatro evangelios, Patrimonio Nacional, Madrid 1987.
- LADNER, G.B., L'immagine dell'imperatore Ottone III, Roma 1988.
- Bernward von Hildesheim un das Zeitalter der Ottonen, Bernward Verlag, Hildesheim / Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1993. 2 vols.